

Niko IKIĆ

EXPIATIO I RECONCILIATIO

Put od mržnje po praštanju do pomirenja u shvaćanju Katoličke Crkve*

Sažetak

U bosansko-hercegovačkom prostoru i ovom poslijeratnom vremenu uopće nije lako govoriti o pomirenju. Ali drugoga puta u katoličkom smislu poimanju pomirenja uopće nema. U ovom referatu se predstavlja put od mržnje preko praštanja do pomirenja. Referat polazi od dva pojma, koji se upotrebljavaju u Svetom Pismu za proces pomirenja: "expiatio" i "reconciliatio". Pored teološko moralnih dimenzija središnje mjesto u referatu zauzima politička teologija mržnje, gledana u okviru strahovitih posljedica rata. Mržnja je bila sustavno ugrađivana kao glavno strateško sredstvo protiv drugoga. Katolička Crkva pokušava upravo umjesto satanizacije drugoga uvoditi humanizaciju drugoga. Drugi ima pravo biti drugačiji a mi to pravo moramo respektirati. Mi trebamo "teologiju oslobođenja", ali ne u smislu "oslobađati" svoje srce od drugih, nego od mržnje.

Uvod

Govoriti o praštanju i pomirenju, miru i pravdi u kategorijama našega vremena i prostora, dakle u postratnom nevremenu i postdaytonskom prostoru BiH, mnogima izgleda mlaćenje prazne slame ili pravljenje mjehurića od sapunice. Za tako nešto kao da nitko nema ni sluha ni potrebe, ni vremena, ni prostora, to se ne osjeća ni u ovoj zemlji ni u srcima njezinih ljudi. O tome govoriti sada i ovdje može izgledati suludo, kada je u našem vremenu i na ovom prostoru, vrlina da ne kažem obveza napadati i sumnjiviti drugoga, kada se razumijevanje za druge u njihovoj različitos-

* Ovo je dopunjeno predavanje na simpoziju o dijalogu muslimana i kršćana u BiH, održanom u Zenici od 12.-14.12.1997. u organizaciji Konferencije europskih Crkava iz Geneve. *Napomena Uredništva:* Premda autor nije uvažio preporuku da izmijeni neke dijelove, Uredništvo je odlučilo uvrstiti ovaj tekst u časopis, poštujući autorov stav, te smatrajući da i u ovakvoj formi može doprinijeti poslijeratnom pomirenju na ovim prostorima.

ti smatra izdajom vlastite vjere, nacije i identiteta, kada smo poput Kaina spremni ubiti u drugome njegovu različitost, kada je na djelu načelo - čini što god hoćeš samo da se ne sazna, ne svjedoči istinu o bližnjemu svome, kada se princip "oko za oko" pretvara u moto "glavu za sitnicu", kada se moli: Oče ne oprosti im, jer dobro znaju što čine, kada ljudi pri pojavi krvi i nasilja ne padaju u nesvijest nego u trans. Govoriti o vremenu i prostoru u kojem su ratne strahote bili veliki korak ali nažalost kraj pravoga puta, u vremenu kada ima i na lijevom krilu desničara i na desnom ljevičara, koji su spremni na sve; kada su politički interesi nadvladali etičke norme... U ovom vremenu i našem prostoru govoriti o praštanju, pomirenju, pravdi i miru izgleda mnogima nezamislivi san i obična utopija. Tom i takvom svijetu lakše je šutjeti, negoli govoriti o mržnji i nasilju, koje je prostoru bliže a vremenu prikladnije.

Ipak našao se jedan "utopist" i "sanjar" koji dolazi u ovaj prostor u proljeće 1997., koji sebe nazva "hodočasnikom mira i prijateljstva" i koji poče otvoreno govoriti o svome "snu" praštanja, pomirenja, pravde i mira, o vrednotama čija imena spomenu u 24 sata 145 puta.¹ Taj utopist i vizionar mira jest papa Ivan Pavao II. Ostajući na njegovu putu ali svjestan svoje pozicije, usudujem se pred ovim uvaženim skupom, kao glasnik njegova još neostvarena "sna" progovoriti o praštanju i pomirenju, a to znači o prevladavanju mržnje u svjetlu katoličkog razmišljanja.

Iako je praštanje antropološka općeljudska vrednota, u svojoj biti neovisna o religioznom sadržaju, ona ipak tek u religioznom okviru dolazi do svoje punine i pravoga smisla. U religioznom sklopu praštanje je naravna logika, pomirenje je životna šansa a mir i pravda su jedina alternativa.

I. Svetopisamsko utemeljenje i teološke aplikacije

Ako proces od mržnje preko praštanja do mira u pravdi nazovemo pomirenjem i na njega pogledamo s biblijskog stanovišta, lako ćemo uvidjeti da Sveto Pismo (SP) upotrebljava dva različita filološka izraza: prvi je "expiatio" što bi u prijevodu značilo pomirbeno čišćenje i odgovaralo bi hebrejskoj riječi kipper, drugi izraz je "reconciliatio" što bi značilo nanovo slaganje, vraćanje, pomirenje.²

"Expiatio" znači pomirenje po čišćenju. Jako je zastupljena žrtvena dimanzija. Kao pojam više je zastupljen u Starom zavjetu

¹ Vidi bilten KTA BK BiH 1997, 4-20.

² Usp. Xavier Leon-Dafour, *Rječnik biblijske teologije*, KS, Zagreb 1969, stupci 901-906.

(SZ) negoli u Novom zavjetu (NZ - uvijek uz navođenje da je Krist umro i prolio krv za naše grijehе, naročito u poslanici Hebrejima). Teologija SZ povezivala je čišćenje od nehotičnoga grijehа uz prinošenje žrtve okajnice (usp. Lev 4). Naglasak je na nehotičnoj krivnji pojedinca bilo velikog svećenika, bilo vladara, bilo kojeg pojedinca ili zajednice. Oni su mogli postati krivi a da ne budu svjesni svoje krivnje (Lev 4,13), što pretpostavlja manje propuste. Svećenik kao posrednik vršio je žrtveni obred pomirenja.

Teologija SZ razvila je na temelju obredа pomirenja posebno slavlje u sklopu "Dana pomirenja" ili "Dana praštanja" (Yom Kippurim). O tome svjedoči Lev 16. Teološka ozbiljnost "Dana pomirenja" dopušta nam pretpostaviti da se tu radi o dubljim problemima, koji iziskuju pomirenje. Zakonik propisuje da nikoga drugog ne bude pred Jahvom osim onoga koji traži pomirenje, dakle traži se osobni, direktni odnos (Lev 16,17). Molitelj pomirenja stavlja obje ruke na drugu predviđenu žrtvu okajnicu ispovijedajući, znači priznavajući svoje grijehе pred Jahvom. Ta žrtva s njegovim grijesima i grijesima zajednice treba otići u pustinju i odnijeti grijehе u pusti kraj (Lev 16,21-22 - tko, kako i kada će grijehе ovoga rata odnijeti u pusti kraj zaborava?). Očito je grijehа i grešnika uvijek bilo koji su trebali pomirenje, jer zakonik određuje deseti dan sedmog mjeseca, koji se zvao tišri, da bude neradni dan posta, jer toga dana se ima nad njima izvršiti godišnji obred pomirenja (Lev 16,29-34).

SP - tekstovi naglašavaju, da pomirenja, koje pretpostavlja grijeh, nema bez praštanja, a praštanja bez unutarnjeg raspoloženja, koje se manifestira vani po činima kajanja, priznavanja osobne grešnosti, te spremnosti na žrtvu. Zato je Dan pomirenja bio ujedno Dan praštanja. Rezultati takvog pomirenja mogli bi se svesti na sjedinjenje čovjeka s Jahvom, na čovjekovo posvećenje Jahvi, na dokrajčenje Božje srdžbe, na mijenjanje čovjekova odnosa prema Bogu.

"Reconciliatio" stavlja u središnji plan Kristov pashalni misterij, po kojem je ljudskoj duši vraćeno izgubljeno dostojanstvo djece Božje. Bog u ovome kontekstu prelazi iz pasivnog čekanja na pomirenje u aktivno djelovanje za pomirenje. Radi se dakle o aktivnom procesu a ne o pasivnom iščekivanju. On se izmičuje s ljudima nudeći praštanje, s Izraelom - svojom nevjernom zaručnicom, nudeći joj pomirenje. Dakle u procesu pomirenja Bog sam uzima inicijativu i po svome Sinu dariva pomirenje. Čovjek u tom procesu ne ostaje pasivan. On se daje aktivirati prema pomirenju. Pogledajte u tom smislu prispodobe o milosrdnom ocu i izgubljenom sinu (Lk 15,11-32), susret sa Samaritanom (Iv 4,6-12), izlječenje uzetog (Lk 5,17-26), susret sa ženom

grešnicom (Lk 7,36-50), žena zatečena u preljubu (Iv 8,1-11), ili osobe koje ulaze u proces pomirenja, kao npr. Zakej (Lk 19,1-10), Petar (Lk 23,39-43) itd. Samo se Juda u svojoj nevjeri nije dao obratiti.³ U svim ovim prisporobama i susretima Isus se stavlja u poziciju grešnika, nastoji razumjeti njihovu psihološku situaciju, nastoji razumjeti njihovo konkretno stanje, te ih diskretno poziva na put pomirenja. Isusovo razumijevanje i prihvaćanje drugoga onakav kakav jest, moglo bi nam svima olakšati put do našeg međunacionalnog i međukonfesionalnog pomirenja na istom načelu međusobnog uvažavanja.

"Reconciliatio" povezuje tajnu pomiranjia s misterijem križa i tajnom ljubavi. U tom smislu pomirenje je jedan aspekt otkupljenja. U Isusu se ostvaruje savršeno pomirenje, kaže pavao u 1 Tim 2,5. U drugoj Korinćanima on usrdno vapi - u ime Kristovo; pomirite se (2 Kor 5,20). U istom smislu shvaća cjelokupno evanđelje kao radosnu vijest mira i naziva ga evanđeljem pomirenja (Ef 6,15), sebe smatra neumornim službenikom pomirenja čiji je graditelj Isus. Novo stvorenje i potpuna obnova su po Pavlu učinci rekonzilijacije (2 Kor 5,17). Upravo je našem vremenu i prostoru potrebna potpuna obnova.

Teologija rekonzilijacije unosi jednu bitno novu dimenziju u shvaćanju ovog problema. Nema izmirenja s Bogom osim prethodnog izmirenja s čovjekom (ako doneseš dar svoj na žrtvenik i tu se sjetiš da ti brat tvoj ima nešto protiv tebe, ostavi dar tu pred žrtvenikom, hajde i najprije se izmiri s bratom pa onda dodi i prinesi dar svoj - Mt 5,23). Tako je kroz pomirenje spojena vertikala s horizontalom, antropocentrična s teocentričnom dimenzijom.

2. Pedagoška kategorija i put istine

Dosadašnji navodi jasno pokazuju da pomirenje u katoličkom poimanju nije jednoznačan pojam. On dakle pretpostavlja krivnju i moralni osjećaj krivnje, koja se u procesu pomirenja može odstraniti moralno psihološkom spremnošću na poboljšanje i

3 Lijepe tekstove o pomirenju, iako katkada u drugom kontekstu, nalazimo i u Kur'anu, pogledajte npr. 3,119; 4,35; 4,110; 5,16 i mnogobrojne druge. Na temelju 2,257 razvilo se moralno načelo koje kaže: Vjera i nasilje ne mogu zajedno. Nema prisile iz vjere, usp. Smail Balić, *Der Islam*, u: *Christen und Moslems in Deutschland*, Essen 1977, str. 58. Prema autorovu mišljenju islam je nešto poput reformiranog kršćanstva a Kur'an je filter objavljenih knjiga Tevrata i Indžila - Starog i Novog zavjeta. Zato Kur'an ne treba shvatiti kao običnu knjigu, nego kao sabrano djelo biblijskih pripovijetki, slično psalmima, s religiozno psihološkim elementima, polemičkim umecima, pravnim normama. Za muslimane je on objava "ex cathedra" a sama riječ "koran" bi značila "poslije izgovoreno predavanje", hoće reći poslije Muhamedova izgovora odmah usmenom predajom "zapisano" predavanje, jer je Koran prvenstveno oralno djelo, koje je nastajalo kroz 23 godine (vidi nav. djelo, str. 40-41).

popravak, te religioznom spremnošću na traženje i davanje oprostjenja. Prema tome spremnost traženja i pružanja oprostjenja nije samo općeljudska norma, nego vjerska, pa i pedagoška kategorija, koja u sustavu vrednota ima svoje visoko mjesto, ali za koju treba savjest moralno odgajati. Sve u svijetu komplicirano, u nas u BiH je najmanje tri puta kompliciranije. Tako je i s institucionalnim odgojem, jer imamo više religioznih sustava i pedagoških normi.

Dakle za traženje i davanje oprostjenja potreban je pored religioznog okvira i pedagoški odgoj. Ako osoba nije u tom duhu odgojena, neće biti u stanju ni tražiti ni samoinicijativno davati oprostjenje. Čini se da tu imamo svi još puno toga učiti. Odgoj je preko pojedinca usmjeren na društvo. Jer na pojedincu leži odgovornost za njegove čine, zbog njegove slobodne volje, što znači da u principu nema kolektivne krivnje, tako se od pojedinca očekuje spremnost na traženje i davanje oprostjenja. Pojedinač treba biti spiritus movens praštanja u društvu. Na njega crkva fokusira proces pomirenja. Od njegove nakane zavisi da li on želi biti na putu koji vodi računa o drugom biću, je li njegova nakana graditi čovjeka dostojnu budućnost, je li mu nakana djelatna s uporištem u Bogu.

Ni jedna religija nema monopol nad istinom. Treba naglasiti da katoličko poimanje praštanja i pomirenja ne isključuje istinu, dapače ono je traži, kao bitnu pretpostavku pravde, kako reče papa Ivan Pavao II. u Sarajevu. Mehanizmi dokazivanja povijesne istine i životne pravde najčešće nisu u religioznom vidokrugu. Zato Crkva pokušava ne čekajući zadovoljenje pravde inicirati religiozne procese praštanja i pomirenja, ostavljajući sudske procese nadležnim civilnim, pravnim institucijama kao vapaj za istinom i pravdom, želeći principijelno odvajati politiku od vjere. Iniciranje pomirenja ona čini s uvjerenjem da je prvi korak nenasilja istinoljubivost. Moramo se osposobiti za istinu, a istina će nas osloboditi za praštanje. Čovjek želi znati komu prašta, poput jedne majke iz Južne Afrike, koja je došla u zatvor upoznati onog ubojicu svojih triju sinova, kome ona svjesno želi oprostiti.⁴

3. Praštanje i pomirenje u moralno-teološkoj dimenziji

Praštanje, koje Crkva shvaća kao revolt zlu i oporbu grijehu, je za Crkvu put preko pomirenja do mira u pravdi. Takvo praštanje jest plod nutarnjeg obraćenja srca i plod *metanoje* duha.

⁴ Taj primjer je spomenula visoka predstavica Republike Južne Afrike na simpoziju: Mutual understanding and conflict resolution (međusobno razumijevanje i rješavanje konflikata) u Kuala Lumpuru, Malezija od 27.-29.08.1998.

Takvo praštanje jest rezultat uviđanja i priznavanja prvo vlastite krivice, jest čin žaljenja zbog učinjenog, jest promjena duha u mišljenju i ponašanju. Samo tako obraćeni i obnovljeni čovjek je u stanju i praštati drugima njihove krivnje i tražiti oprostjenje za vlastite. Obraćenje je usmjereno unaprijed, ne unazad. Da je Bog želio da gledamo unazad, stvorio bi nam oči otraga. Obraćenje zahvaća cijeloga čovjeka. Ono je u stanju učiniti od neprijatelja prijatelja. Veliki rad na nutarnjem obraćenju srca i metanoji duha predstoji nam u ovom vremenu i našem prostoru, ako želimo pripomoći da se uvijek iznova ostvaruje pomirenje po praštanju.

4. Vjera - instrument politike?

Praštanje ratnog nasilja posebno je teško breme. Za to ne treba tražiti posebne dokaze. Dovoljno je istaknuti da je tu mržnja najočitija i najzlotvornija. Izvore u ovom ratu treba tražiti u političkim interesima nacionalnih stranaka u BiH, koje su često pokušavali a ne rijetko i uspijevali instrumentalizirati vjeru u političke svrhe. Opće je mišljenje da se sve vjerske zajednice u BiH nisu jednako oduprle instrumentaliziranju svoje konfesije. Ne želeći nijekati da toga nikada, nigdje i nikako nije bilo u Katoličkoj Crkvi u BiH, mislimo da se svi slažu, da su kardinal Puljić i biskup Komarica zaista pozitivni primjeri suprotstavljanja zloporabi i instrumentaliziranju katoličke vjere u političke svrhe. Pokušaj instrumentaliziranja vjere jest pojava koja se javlja kod svih nacionalnih stranaka koje su bile na vlasti bilo koje razine. Ljudi su imali različite motive pokušaja instrumentaliziranja, "pogotovu oni koji se lako kamufliraju, često su toliko opsjednuti materijalnim užitcima i osobnim probitcima, da ne prezaju ni od zlouporabe vjera ni vjerskih osjećanja", piše Stjepan Brzica.⁵ "Uostalom ni najstariji Bošnjaci a ni najumniji islamolozi ne pamte vakat kada su islam i vjerska osjećanja na tako grub način zloupotrebjavana i korištena u dnevno-političke svrhe", kaže Sefer Halilović.⁶ Instrumentalizacija vjere imala je za cilj širiti uvjerenje da je suživot nemoguć i trebala poslužiti kao opravdanje etničkim čišćenjima, obrazlaže Halilović.⁷ Bolesni balkanski virus ili sindrom Bosne ima svoju formu ne samo u ksenofobiji nego i etnofobiji. Ovu temu ne smatramo strogo teološkom, pa ju zato rado prepuštamo povjesničarima.

5 Usp. *Blasfemija i hipokrizija*, u: *Stećak* br. 57 (1998) 10.

6 Vidi: Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Mostar 1997, str. 84. U instrumentaliziranju vjere Halilović ubraja i nelegalno postavljanje reisu-uleme od stranačko političke frakcije (str. 79-80).

7 Vidi *nav. djelo*, str. 83.

5. Politička teologija mržnje i njezine posljedice

Iako bi mržnja trebala biti strano tijelo čovjekovoj duši, ipak se ona nađe kod svakoga u bilo kojoj formi. Poput pokvarene hrane u njegovu stomaku ona kvari njegovu dušu. Kada je mržnja u ljudskom srcu svjesno ili polusvjesno prihvaćena, kad ona obvlada čovjekom poput droge, onda je ona jača i opasnija od atomske bombe. U tom slučaju je ona istovremeno i vrhunac piramide zla i podloga i pogonska turbo sila svakom zločinu.⁸

Mi smijemo konstatirati da u ratnim okolnostima mržnja postaje svjesno sredstvo do cilja. Ako je nema treba ju proizvesti na bilo koji način, ako je mala treba ju povećati i produbiti. To je dio ratne strategije. Tako se mržnja politički teologizira i strateški zloupotrebljava. Mržnju je moguće zloupotrebljavati na razne načine. Neka to pokažu slijedeći primjeri:

"Ne može se pobijediti neprijatelj, ako se ne nauči mrziti ga...", tvrdio je 1942. god. Milovan Đilas, kada je, poput Staljina, mržnju nazvao "plemenitom".⁹

U istom stilu shvaća, obrazlaže i opravdava mržnju vojni psiholog Petar Kostić. On konstatira da su nečovječnost i represalije oduvijek bila sredstva da se protivniku nanese najteži gubici. Veličajući mržnju on naziva svakog intelektualnim glupanom, vojničkim birokratom i političkim slijepcem, koji ne bi uviđao zašto su gradovi pogodne mete. On izričito kaže: "Zahtevati od vojnika da vode 'čiste', 'humane' ratove jeste tražiti od njih da budu budale..."¹⁰

Don Anto Baković tvrdi prije konačne presude Haškoga suda, da su zatvoreni Hrvati nevinini, "koji ni mrava nisu zgazili". To može biti njegovo slobodno uvjerenje, ali paušalna osuda da se "teški zločinci, koji na duši imaju tisuće nevininih, ubijenih civila, žena i djece slobodno šetaju po sarajevskoj Baščaršiji i beogradskim Terazijama" sigurno ne stišava tenzije, nego paušalno rasprije mržnju, ne navodeći konkretna imena i prezimena.¹¹

Mržnju je pokušao obrazložiti na svoj način Esad Pekarić, imam iz srebreničkog kraja u izbeglištvu kod Tuzle. U osmom

8 Zgražamo se nad pričom o vojnicima koji prave lančice od prstiju male djece, bez obzira da li je ona istinita ili ne. Usp. Miroslav Wolf, *Isključiti ili prigrliti*, tiskani referat pod br. II "Religija i nacionalizam" na seminaru o nenasilnom rješavanju sukoba namijenjenom katolicima u BiH, koji je održan u Kiseljaku od 17.-19. listopada 1997. u organizaciji Centra za strateška istraživanja i internacionalne studije iz Washingtona (CSIS).

9 Vidi *Slobodnu Dalmaciju*, od 17.11.1994., str. 9, što preuzima Tomislav Jozić, *Vrijeme praštanja i pomirenja*, u: *Vrhbosnienica* 1 (1997) 59.

10 Vidi *Vreme*, od 17.10.1994, preuzima T. Jozić u nav. članku str. 59.

11 Usp. njegov članak *Den Haag i savjest današnje Hrvatske*, u: *Narod*, za srpanj-kolovoz br. 58-59 (1998) 2.

razredu osovne škole u Podorašju, u kojem je bilo i dvoje katolika na satu islamskog vjeronauka, objašnjavao je imam zabranjena jela po islamskoj vjeroispovijesti. Zanimljivo je da pobožni muslimani zato ne jedu svinjetinu, jer se od nje poludi, po imamu Pekariću. Očiti primjer zato su Hrvati i Srbi, koji su "podivljali od svinjetine pa su klali nedužne muslimane", završio je imam svoje jednostavno obrazlaganje.¹²

Sefer Halilović konstatira da je u borbama oko Srebrenice i Žepe "mnogo četničkih kapa ostalo pustih. Za njih su ti gradovi ostali u proljeće 1993. neostvareni san". Ne mali broj poginulih Sefer šalje direktno u pakao.¹³ Iz njegovih redaka vidi se da je mržnja sastavni dio ratne strategije i logike, iako pokušava istaknuti da običan bosanski čovjek ne zna za mržnju, nego samo za strah,¹⁴ ili kada za svoga vojnika općenito tvrdi da je "jasan ko dan a oštar ko sablja" ili da ima "srce junačko, viteško a duša djevojačka".¹⁵

Onaj koga je mržnja osvojila kadar je svako zlo učiniti: ubiti, masakrirati, zapaliti, silovati, oteti, zlostavljati, oskvrnuti... to najbolje svjedoče iskustva preživjelih iz zatočeničkih logora. "U smišljanju metoda mučenja zaista nije bilo granica. Ipak najteže i nejezovitije je bilo gledati kako muškarce tjeraju da jedan drugome zubima odgrizaju spolne organe i kad čovjeku nožem vade oči." Zato je za vlč. Stipu Šošića i mnoge druge logoraše jedan od najsretnijih trenutaka kao logoraša bila vijest da je premješten iz Omarske u bilo koji drugi srpski logor. "Svi ostali logori bili su visoka kategorija komfora u sporedbi s Omarskom", kaže on i nastavlja: "Ljudi su ubijani na razne načine, čeličnim šipkama, gumenim cijevima, željeznim sajlama, kolčevima i posebnim napravama za ubijanje. Sretni su bili oni koji su ginuli od metka", rezimira Šošić.¹⁶ Iz neke neobjašnjive mržnje izgorjeli su vlč. Filip Lukenda i sestra Cecilija Grgić 12. svibnja 1996. u župnom stanu u

12 Vidi *Hrvatska riječ*, od 28.2.1998., str. 16-17. Bilal Hasanović, priređivač islamskog vjeronaučnog priručnika, citira Kur'an, "Bog vam je zabranio da jedete uginule životinje, krv i svinjsko meso", ali Kur'an ne obrazlaže zašto? Prema mišljenju autora meso je muslimanima zabranjeno jer je ono uzročnik bolesti mišićnih vlakana, koja se zove trihinoza, vidi: *Islamska čitanka*, vjeronaučni priručnik, VI. izdanje, Sarajavo 1990, str.170-171. Isti imam Pekarić u 4a razredu dva puta je ocijenio u školskom dnevniku katoličkog učenika Slađana Pavlovića iz islamskog vjeronauka, što njegovi roditelji nisu ni znali, a što je direktoru škole Sadiku Hodžiću "simpatično".

13 Vidi *nav. dj.*, str. 105-106.

14 Vidi *nav. dj.*, str. 91.

15 Vidi *nav. dj.*, str. 9.

16 Usp. Stipo Šošić, *Do pakla i natrag. U logorima strave i užasa - Keratern, Omarska, Manjača*, Zagreb 1994, str. 79-81. Šošić svjedoči da je u Omarskoj bilo oko 40-ak zatvorenih žena, među kojima i dvije Srpkinje, koje su se bunile zbog nehumanog ponašanja srpskih vojnika prema nesrpskom narodu (vidi str. 73). O pogibiji starice Čelebije Kasumović na njezinom rodnom pragu vidi: *Genocidom do istrebljenja, srpski zločini*, izd. Hrvatski informativni centar, Zagreb 1995, str. 129. U uvodnoj misli se tvrdi da zbirka neprijeporno potvrđuje da je postojao program provođenja genocida.

Presnačama. Ista bjesomučna snaga mržnje ubila je fra Nikicu Miličevića i fra Leona Migića, dvojicu fratara Bosne Srebrene, u njihovom drevnom samostanu u Fojnici 14. 11. 1993.¹⁷

Žrtava mržnje svih kategorija bilo je nažalost na svim stranama. No, ima je i danas. Zar mržnju nije pokazao onaj mladić koji je trčao za bogoslovom u reverendi idući prema katedrali na obrede i koji mu je psovao ustašku, popovsku i katoličku majku. Obratno, iz nazovi katoličkih usta može se čuti psovanje muslimanske, turske, balinske ili srpske, četničke, trofazne... majke. Takve psovke su znak da je mržnja prodrila duboko u sve slojeve društvenog života pa i u svaku vjersku zajednicu. Ona je prenešena s borbenih linija na ulicu i privatna dvorišta, od koje nisu pošteđene ni crkvene zajednice. To dokazuje i slogan jednog prognanog ministranta, kada je u sakristiji jedne crkve u srednjoj Bosni rekao: "Bog i Hrvati, a sve ostale na svijetu pomlati", radi čega je s pravom dobio šamar od mjesnog župnika. Na istom nivou je i slogan u kapelici u selu Prići, župa Ovčarevo: "Hrvati primite islam", što je ispisano 1997, dakle duboko nakon Daytonu. Ili ona poznata vukovarska "oda" "braćo Srbi dajte nam salate, bit će mesa klat ćemo Hrvate", ili "Hrvati su ustaše svi, neka Bog uništi Hrvate".¹⁸

Vjerske zajednice bore se protiv mržnje. Ipak borbu treba pojačati, ne protiv drugih, nego protiv mržnje i u vlastitim redovima. "Borite se protiv onih kojima je data Knjiga (kršćani, Židovi) a koji ne vjeruju ni u Allaha ni u onaj svijet, ne smatraju zabranjenim ono što Allah i njegov poslanik zabranjuju i ne ispovijedaju istinsku vjeru...", poziva Kuran 9.29. Za one koji su skloni radikalnom tumačenju Kurana ovaj gore spomenuti i mnogobrojni ovakvi stavovi prema nemuslimanima mogu biti izvorom netolerancije i fundamentalizma. Neki i danas na kraju trećeg tisućljeća (1994.) pozivaju na džihad i nagrađuju duplo onog šehida (poginulog borca) koji je poginuo od sljedbenika knjige. "Prema tome džihad nije propisan samo protiv idolopoklonika, već protiv

17 U ratu je stradalo pet banjalučkih svećenika: vlč. Ivan Grgić, vlč. Petar Jurendić, vlč. Marko Šalić, fra Alojzije Atalija i spomenuti vlč. Filip Lukenda. Za vlč. Ratka Grgić se pretpostavlja da je isti dan pogubljen kada je uhićen (23.6.1992.), dok se vlč. Tomislav Matanović vodi kao nestao (uhićen 19.9.1995). Od bosanskih fratara još je nastradao fra Nikola Bagarić.

18 Vidi *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 1997, str. 336 i 116. Ljubica Štefan piše u zagrebačkom *Vjesniku* od 21.4.1998 na str. 6 pod naslovom: "Pop Mornčilo Đujić: četnički zločini bili su u SFRJ tabu tema" (prvi nastavak), da su četnici još 1941. i 1942. pjevali: "Oj Hrvati al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati". Pod "Perom" se misli na kralja Petra Karadorđevića. U drugom nastavku pod naslovom "Zašto šutnja o četničkim zločinima?" u *Vjesniku* od 23.4.98 na str. 6 Štefan navodi riječi popa Đujića koje je on u svibnju 1991. iz Amerike preko beogradskog radija B-92 uputio srpskom narodu: "Ne bojte se Hrvata. To su plašljive životinje, strvinari..." Isi intervju bez ograđivanja preuzela je *Borba* 28.5.1991.

svih nemuslimana... po šerijatskom pravu džihad je borba protiv nevjernika i sve što ta borba podrazumijeva: tući ih, otimati im imovinu, rušiti im bogomolje, i razbijati kipove s ciljem ojačanja dini Islama borbom protiv neprijatelja... i otpadnika, koji su najgori nevjernici... te nasilnika. Muslimani imaju obavezu... da ih napadnu, nakon što ih pozovu na Islam, pa makar ih oni i ne napali."¹⁹ Za one koji će napadati nevjernike, otpadnike, neprijatelje i nasilnike, koji će se boriti protiv onih koji ne vjeruju u Allaha, daju se uputstva: "Kada napadate klonite se lica." Nevjernici trebaju i u ubijanju osjetiti samilost u islamskoj borbi jer: "vjernici ubijaju na najblaži način."²⁰ U ratnoj 1993. izdane su "Upute muslimanskom borcu". Prema njima formalno "zabranjeno je ubijanje žena, djece i svećenika... rušenje i uništavanje tuđih vjerskih svetiinja, kulturno - historijskih objekata..." To su opća pravila. No postoje i opći izuzeci, jer se "vojnoj komandi stavlja na raspolaganje da odluči da li je korisnije i od interesa za opštu stvar da oslobodi, razmjeni ili likvidira neprijateljskog zarobljenika".²¹ Ovakvi jednostrani tekstovi, koje ne treba ni precjenjivati ni potcjenjivati, ipak izdali su ih Udruženje ilmije i ured mešihata Islamske zajednice Republike BiH, potvrđuju mnijenje iz nekih islamskih zemalja da su kršćani nevjernici s kojima nije moguć nikakav dijalog.

Puno mržnje, netolerancije, pa i fundamentalizma izbija iz letka, kao takvog ga treba i vrednovati, kojeg je "Organizacije aktivne islamske omladine" za katolički Božić 1997. dijelila po Sarajevu a možda i po drugim gradovima ove zemlje. Letak pod naslovom "Ne učestvujte s kršćanima u proslavljanju njihovih blagdana" sadrži zaista puno mržnje. U njemu se kršćane naziva: "neprijateljima", "stanovnicima Džehenema", "poganima", "sluge neistine", "zalutalima", "krstašima", koji "dokazuju svoju pokornost šejtanima". "Zato se, o Allahovi robovi, bojte Allaha i znajte da vam nije dozvoljeno, ni u kojem slučaju, i bilo na koji način, usmeno ili pismeno, nemuslimanima čestitati njihove praznike. A kako ih im možete čestitati, kad su oni ti, koji su pomogli Jevreje da na tlu Palestine osnuju cionističku tvorevinu? Kako možete čestitati krstašima koji vas mrze i koji su širom svijeta pobili milione i milione vaše braće muslimana? Kako možete čestitati onima koji su na hiljade i hiljade naših žena muslimanki (majki i sestara) silovali i obes-

19 To je definicija i njezino obrazloženje Hasan El-Benna, *Džihad - borba na Allahovom putu*, prijevod prof. Hasan ef. Makić, u izdanju Udruženja ilmije u BiH, Sarajevo, u okviru godišnjaka *Takvīm* 1994, str. 17, 22-23. El-Benna slovi kao radikalac za islam. "Deklaracija" Alije Izetbegovića bila je dijeljena muslimanskim vojnicima, koja je kod nekih postala izvorom povećane mržnje prema nemuslimanskim narodima.

20 Isti izvor: *Takvīm* 1994, str. 51.

21 Vidi kod Hafiz Halil Mehtić - Hasan Makić, *Upute muslimanskom borcu*, izdao u 50.000 primjeraka Ured mešihata Islamske zajednice Republike BiH, Zenica 1993, str. 25-26.

častili i počinili pokolje nad sinovima našeg (muslimanskog) naroda?" Ovim paušalnim i proizvoljnim procjenama ne treba komentirati. Ovo nije poziv na suživot u toleranciji, ovo je otvoreni poziv na mržnju neutemeljenim postavkama, ne iznoseći činjenice i dokaze za konkretna zlodjela s konkretnim imenima i prezimenima zločinaca, nego okrivljujući sve kršćane širom svijeta kao zločinačke krstaše i slugе neistine. Sigurno je da se na ovakav način u Bosni ne komunicira, kako je izjavio reusu-l-ulema Islamske zajednice Bosne i Hercegovine efendija Cerić listu "Oslobodenje" od 26.12.1997. Ali je isto tako sigurno da neke grupe svjesno i sistematski raspiruju mržnju među konfesijama i nacijama ove napaćene zemlje, a pri tome im pomažu i neke radio postaje poput sarajevske "Radio - Zid", koja je intervjuirala 25.12.1997. vođu "Organizacije aktivne islamske omaldine" Adnana Pezu iz Zenice. Ovaj letak dokazuje da ni jedan narod nije imun na "budale", koji ne biraju sredstva ali zato brižljivo biraju ciljeve. Ovaj letak je očiti dokaz da nam je prvo potrebno razminiravanje mozгова miniranih mržnjom a onda razminiravanje bosansko hercegovačkih polja od svih ostalih vrsta ubojitih mina.²²

Ovakvih ili sličnih strategija mržnje bilo je na razne načine, kako smo vidjeli, na hrvatskoj i srpskoj, tako i na muslimansko bošnjačkoj strani. S kat. strane to priznaju dva biskupa Vrhbosanske Crkve, koji upućuju javnosti svoj glas pred izbore u BiH 1998. Oni kao da prosvjeduju: "Umorni smo i dosta nam je varanja i zavaravanja od svih a ponajviše od 'naših', koji nas sami odvođe od onoga što je jedino naše, ili pak ništa ne čine da to zaustave."²³ Posljedice mržnje u Bosni i Hercegovini su strahovite: između 250 i 280 tisuća poginulih i nestalih, među njima masakriranih djece, žena i staraca; do sada otkriveno više od 150 masovnih grobnica; preko pola milijuna mučenih raznim torturama u 900 zatvora; 20 tisuća silovanih; oko 2,3 milijuna protjeranih sa svojih ognjišta. Posljedice mržnje možete vidjeti širom ove zemlje na zgarištima popaljenih crkava i kapelica, samostana, župskih kuća, džamija, grobalja itd.²⁴ Kad se tako sustavno odgajalo

22 Televizija Bosne i Hercegovine u svojoj emisiji "Face to face, talk show" od 3.4.1998. u 22,20 ugostila je Adnana Pezu i novinara Dragu Pilsel nakon nekih njihovih novinskih polemičkih tekstova. Radikalno fundamentalistički stavovi i pogledi te organizacije i njezinoga vođe bili su dostupni široj javnosti. Emisija je bila više reklama navedenoj organizaciji, negoli pokušaj kritike. Možda ipak o profilu Adnanove organizacije naj-sadržajnije govori slika da on nekoliko puta ispruženu ruku pomirenja Drage Pilsela ignorira i svjesno odbacuje, jer ne želi pomirenje.

23 Vidi: KTA BK BiH, god. II, br. 16, str. 10.

24 Mržnju prema Hrvatima katolicima zorno svjedoči najnovija knjiga *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini*, izdana 1997. Podaci pokazuju da je u BiH potpuno srušeno 269 katoličkih sakralnih objekata, teško oštećeno 313, oštećeno 418 a ukupno stradalo oko 1.000 katoličkih objekata (vidi str. 357-359).

za mržnju, čije su posljedice više nego li stravične, koliko treba sustavnog odgoja za praštanje? Ako se praštanju pristupa poput Fahrudina Rizvanbegović, koji izjavljuje: "tko sam ja da oprostim? Zar ja imam pravo oprostiti?",²⁵ onda je ipak jasno da smo milijunima svjetlosnih godina udaljeni od pomirenja, makar se njegove riječi ne smiju uzeti iz njegova konteksta.

6. Umjesto zaključka - Katolički put izlaska iz slijepe ulice

Svaka uvreda a pogotovu iz mržnje proistekla, specijalno ratni zločini, urežu se neizbrisivo u ljudsko sjećanje. Iz te pozicije afektivne memorije mržnja i dalje djeluje razarajuće. Takvu afektivno memoriranu mržnju teško je zaboraviti, nekada je lakše oprostiti a zaboraviti možda i nemoguće, teško ju je obuzdati a još teže odstraniti ili iskorijeniti. Ni u takvim slučajevima nema drugog puta doli put praštanja, pa makar on izgledao kao najluda utopija. Što je mržnja veća i dublja, to je put do pomirenja teži i trnovitiji a istovremeno potreba za pomirenjem veća i očitija. I u takvim teškim situacijama put praštanja i pomirenja je moguć, naravno uz velike žrtve, ako se svatko okrene od svoga zla, ako dođe do bitne promjene njegova srca i duha, ako doživi metanoju i duhovno obraćenje, ako dođe do međusobnog pomirenja po praštanju. Zato se s pravom u tom smislu najviše očekuje od vjerskih zajednica i Crkava u BiH, da porade svatko u svome dvorištu oko odgoja svojih vjernika za pomirenje po praštanju. Od njih se očekuje ponovno izgrađivanje razorenog povjerenja, da stvaraju mirnu i tolerantnu atmosferu života, da propovijedaju ljubav a ne da šire mržnju, da stišavaju nacionalne strasti a ne da ih raspiruju, da ublažuju duševne rane pojedinca i društva, da ruše zidove mržnje, da mostovima pomirenja povezuju narode i kulture, nacije i konfesije.

Katolička Crkva smatra blaženim sve mirotvorce, koji rade oko mira i pomirenja. Ona se pokušava držati mirotvornih i miroljubivih principa koji su razasuti po evanđelju. Oni zvuče paradoksalno i kao da zahtijevaju nemoguće. Čovjeku je teško jednom oprostiti a Isus traži od kršćana i do 77 puta da oprosti (Mt 18,22).

²⁵ Na televiziji Bosne i Hercegovine 13.11.1997. "Žrtve ne praštaju", što je izrekao Strajo Krsmanović, podpredsjednik Liberalne partije BiH, na simpoziju u Gentsings Highlits (Malezija), može se doslovno shvatiti, da poginule žrtve ne mogu fizički oprostiti. No, nisu samo žrtve pokojnici. Žrtve su pored poginulih: fizički i psihički invalidi, protjerani, izbjegli, silovane, sva njihova rodbina, pa i svi civili. Iako oni nisu žrtve na isti način, ipak su svi pozvani na pomirenje po praštanju, koliko god to bilo teško shvatiti i još teže provesti.

Ako nas tko udari po jednom obrazu, mi bismo mu uzvratili dvostruko, a Isus traži od kršćana, da udaraču dragovoljno okrenemo i drugi obraz. On zahtijeva: "Ljubite svoje neprijatelje i molite za one koji vas progone" (Mt 5,44), a mi molimo za prvu priliku osvete. Isus je kršćanski ideal. A što je kršćanin ako počne sumnjati u svoje ideale?

Zato Isus kršćane uči u svojoj svakodnevnoj molitvi "Oče naša" da mole: "otpusti nam duge naše kako i mi otpuštamo dužnicima našim". Neki ovu prošnju nazivaju iznenađujućom a riječi "kako" pripisuju prijeteće i obećavajuće značenje, zavisno od čovjeka koji se mržnje oslobađa ili ne. Božje oprostjenje čovjeku je obvezujuće i praštajuće.²⁶

Ako želimo biti konkretni u našem vremenu i na našem prostoru, onda nam valja slijediti poruku Graza, gdje se pomirenje prestavlja kao dar Božji i kao izvor novoga života. Pomirenje bi za nas moralo biti neka vrsta ozdravljenja, pročišćenja, zaboravljanja koliko je moguće, udaljavanja od vlastite grešnosti, aktivnog napora oko novog srca. Valja nam slijediti primjer i princip Lincolna, po kojemu možemo uništiti neprijatelje tako što ih činimo svojim prijateljima. Ali lakše je baciti bombicu pa ga otjerati ako ne i ubiti. Lakše je ne prihvatiti izbjeglice nego li ih činiti svojim prijateljima. Lakše je djeci igrati se rata, jer zapravo neznađu kako se igra mira. Lakše je i naravno bezopasnije skrivati ratne zločince, nego ih izručiti u Den Haag, jer bi njihovo izručenje i druge ugrozilo. Javnost je mišljenja da nadležni organi poimence znaju tko je za što odgovoran, ali ukupnoj političkoj klimi odgovara da se krivci ne otkrivaju, tvrdi Sefer Halilović.²⁷ Za Lincolnovu liniju traži se izvanredna snaga, ustrajnost i strpljenje. On ih je imao i dokazao. Kao pobjednik u borbi sjevera i juga Amerike, nakon sloma južne vojske, on traži da mu sviraju u pobjedničkom momentu himnu pobijedenih, (dixi, himnu juga). Ne da bi ju izviždao nego da bi dao znak pomirenja.

Problem našeg vremena i prostora ne leži u prvom redu u grešnom onečišćenju duše, nego u "čišćenju" ali ne toliko etničkom koliko u "čišćenju" srca od drugih. Zato je našem prostoru i vremenu potrebna "teologija oslobođenja" ali ne od "drugih - od nas različitih", nego od mržnje. Više no ikada potrebna nam je teologija nade i zagrljaja, umjesto teologije isključenja i isključivosti. Nehumana logika nasilja jačega nad slabijim u bilo kojoj formi, mora biti zamijenjena logikom mira i pomirenja. Rečeno u duhu evanđelja - veliki smo kad služimo, a još veći kad praštamo.

26 Usp. T. Jozić, *nav. članak*, str. 60, pozivajući se na govor pape Ivana Pavla II. 10. rujna 1994.

27 Vidi *nav. djelo*, str. 119.

Na evađeoskim načelima ljubavi uputili su zajedničku poruku svojim vjernicima još 5.10.1989. dva katolička biskupa i jedan pravoslavni episkop iz Banje Luke. Oni potcrtavaju: "Zato je mržnja na čovjeka, preziranje li zapostavljanje čovjeka zbog njegove vjerske, nacionalne, rasne ili bilo koje druge pripadnosti ili svjetonazora za kršćanina najveći grijeh, jer je to prekršaj prve i najveće Božje zapovijedi". Zato biskupi zaklinju vjernike: "... da se ne date ni u buduće zavesti nikakvim utjecajima koji bi vas i protiv vaše volje naveli da ne poštujete brata ili sestru - čovjeka, da mrzite ili zlostavljate drugoga samo zato što nije pripadnik vaše vjerske zajednice ili naroda."²⁸ Dodajmo tome: drugi ima pravo biti drugačiji, a kršćanin bi drugome to pravo trebao omogućiti, jer religija se ne brani ubijanjem, nego umiranjem.²⁹ Kršćanska teologija ne ide za satanizacijom, nego za humanizacijom drugoga.

Teologiju oslobođenja od mržnje, teologiju nade i zagrljaja u jednakopravnom suživotu odabrali su kao jedino mogući pravac u poslije daytonskoj Bosni i Hercegovini četiri vjerska poglavara (dviju Crkava i dviju vjerskih zajednica) svojom izjavom o zajedničkoj moralnoj obvezi i zauzimanju od 6. lipnja 1997. Četvrta točka te izjave glasi: "Mi zajedno, u međusobnom priznavanju naših religijskih razlika, osuđujemo svako nasilje nad nevinima i svaki oblik zloupotrebe i nasilja nad osnovnim ljudskim pravima. Posebno osuđujemo: Djela mržnje zasnovane na etničkim i religijskim razlikama. Izražavamo svoju zabrinutost zbog spaljivanja kuća, desakralizacije religijskih građevina i oskrnjenja grobalja i mezarja; ometanje slobodnog prava na povratak; djela osвете; zloporabu medija za širenje mržnje."³⁰

Isti teološki pravac mira i pomirenja, praštanja i traženja oproštenja, nastavili su episkopi Srpske pravoslavne crkve i katolički biskupi s područja Bosne i Hercegovine na svom prvom susretu takve vrste u Tuzli 17.3.1998. Jedan od najznačajnijih dijelova njihove zajedničke izjave za javnost tiče se direktno naše teme. Episkopi i biskupi izjavljuju: "Tražimo poštivanje svih neotuđivih prava i sloboda svakog ljudskog bića i naroda, a napose prava na identitet, dom, zavičaj, imovinu." Jer mržnja živi od jučer a kršćanska je nada okrenuta budućnosti, velikodostojnici ističu: "Kajemo se i žalimo zbog zla koje su u ovom ratu učinili neki članovi naših zajednica, iako to nisu činili u ime naših Crkava. Op-

28 Vidi poruku biskupa banjalučkih Franje, Alfreda i episkopa Jefrema u: *Katolička Crkva i rat u Bosni i Hercegovini, dokumenti*, priredio fra Velimir Blažević, Sarajevo 1998, str. 16.

29 "Defendenda religio enim est, non occidendo, sed moriendo", Laktancije u djelu *De div. Instit.*, V, XX. Vidi: PL (*Patrologia latina*), br. 6, stupac 616.

30 Vidi: *Vrhbosnensia* 1 (2/1997) 287-288.

raštamo svima koji su nama nanijeli zlo, i u ime Evandjelja molimo uzajamno oprostjenje. Očitujemo svoju spremnost za pomirenjem i izgradnjom istinskih ljudskih odnosa suživota.”³¹ To je konkretni put prevladavanja mržnje kajanjem i praštanjem, to je očito prihvaćanje puta tolerancije u ovoj zemlji, iako ona za kršćane nije ideal, jer je za kršćanstvo ljubav još viša teološka kategorija. Dakle, u ljubavi leži ključ praštanja i garant pravednog mira.

Na kraju završio bih riječima koje su ujedno i poziv, ne od pisca ovih redaka, nego od proljetnog (1997.) sarajevskog gosta. Način kako prevladati mržnju iz bilo kojeg razloga i u bilo kojoj formi svodim na praštanje i papine riječi upućene 13.4.1997. rješivačima, poglavaru Islamske vjerske zajednice u BiH: "Kucnuo je trenutak ponovnog početka iskrenoga bratskog dijaloga prihvaćanjem oprostjenja i praštanja, kucnuo je trenutak svladavanja mržnji i osveta koje još uvijek priječe uspostavu istinskoga mira u Bosni i Hercegovini".³² Samo tako ćemo početi ostvarivati ona vremena o kojima pjeva psalmist: "Ljubav će se i vjernost sastati, pravda i mir zagrliti" (Ps 85,11).

EXPIATIO UND RECONCILIATIO

Der Weg vom Haß durch das Verzeihen zum Versöhnen in der Auffassung der katholischen Kirche

Zusammenfassung

Im bosnisch-hercegowinischen Rahmen in dieser Nachkriegszeit ist gar nicht leicht über die Versöhnung zu reden. Aber im kat. Sinne des Wortes gibt es gar keinen anderen Ausweg. In diesem Referat wird, ausgehend von zwei Begriffen: "Expiatio" und "Reconciliatio", die in der Hl. Schrift für den Versöhnungsprozeß verwendet werden, der Weg vom Haß durch das Verzeihen zum Versöhnen im Verständnis der katholischen Kirche dargestellt. Neben den theologisch-moralischen Dimensionen steht in Zentrum des Referats die politische Theologie vom Haß, mit seinen furchtbaren Kriegsfolgen. Den Haß hat man systema-

31 Vidi: "Vijesti" KTA BK BiH, god. II, br. 8, ožujak, str. 20, ili priopćenje za javnost KTA BK BiH od 17.05.1998. Kardinal Kuharić je u pismu od 12.11.1990. izrazio žaljenje i osudu svih zločina, koje su učinili sinovi hrvatskog naroda nad Srbima i drugim narodima pod bilo kojim vodstvom i barjakom. To je uokvireno donijelo *Pravoslavlje* br. 587 (1991) str. 2-3 u okviru izvješća s ekumenskog sureta u Slavonskom Brodu 24.8.1991. Kuharićeve riječi zabilježio je časopis *Glaube in der 2. Welt* 4 (1993) str. 17. O držanju dviju Crkava za vrijeme rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995, vidi članak: Jens Reuter, *Die Haltung der Kirchen zum Krieg im ehemaligen Jugoslawien*, u: *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, izdao Hans-Dieter Döpmann, München 1997, str. 271-286.

32 Vidi monografiju *Papa u Sarajevu*, prir. Ivo Tomašević i Tomo Vukšić, izd. Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Sarajevo 1997, str. 79; usp. također bilten KTA BK BiH, nulti broj, od 20. travnja 1997, str. 16.

tisch als das strategische Hauptmittel gegen die anderen eingebaut. Die katholische Kirche versucht gerade statt ein Satanisieren ein Humanisieren des Anderen einzuleiten. Der Andere hat das Recht anders zu sein und wir haben dieses Recht zu akzeptieren. Wir brauchen eine Befreiungstheologie, aber nicht im Sinne, daß wir unser Herz vom Anderen, sondern vom Haß befreien.